

תמר איתן: הגוף והראש

גדעון עפרת

באחד הימים באתי בשערי בית הדיור המוגן ע"ש א.ל. מאיר שבשכונת טלביה הירושלמית, בסמוך ל"מוזיאון האסלאם" ובשכנות למשכן נשיאי ישראל. ביקורי האחרון כאן היה לפני עשרות שנים בדירתו של ד"ר משה שפיצר, איש הדפוס והאספן האגדי, שהראה לי מאוספו. עתה, הגעתי בעקבות לחישות שנלחשו באוזני, לפיהן ראוי שאשזוף עיני בפסליה של תמר איתן, אמנית בשנות התשעים לחייה, שמתגוררת במוסד ומציגה בו בגלריה הפתוחה, משמע על הגג. באותה עת, טרם ידעתי על אודות הגלריה האחרת של יצירות תמר איתן בשכונת זיכרון-משה. גם לא ידעתי, שעניין לנו באמנית שלמדה ב-1936 פיסול ב"בצלאל החדש" אצל זאב בן-צבי, שהמשיכה לימודיה במחצית שנות הארבעים ב"סטודיו אבני" אצל משה שטרנשוס וכי, לאורך שנים ארוכות, הורתה פיסול וקרמיקה ב"מכללת קיי" בבאר-שבע. משמע, אמנית-אמנית. ואף, שבבורותי, לא ידעתי כל זאת, די היה לי בטון הנלהב של אותם "לוחשים" בכדי להמריצני לעלות אל הגג של בניין הדיור המוגן.

ומיד בצאתי אל הגג הבינותי ללב הלוחשים ולטעם לחישתם. כי שורת פסלי החמר שהמתינה לי כאן שידרה לי מיד פרץ של יצירתיות, אקספרסיביות והומור של פסלת דינאמית, הפוסעת במסלול העין-יד נעדרי-הרחמים של פסלי הדיוקן הגרוטסקיים של הונורא דומייא (אף כי מאד בשונה ממנו). שדמויות החמר הנפוחות והמעוכות בה בעת של איתן, כולן פיגורות פרימיטיביסטיות מאד, מיכלים עגלגלים, גוציים ואטומים, ישויות נלעגות ומכמירות-לב בה בעת, אבודות צלם (צפרדעיות-משהו ומכוערות תמיד, אף כי עזות ביטוי) – הדמויות הללו ניבטו נגדי בחזקת פרי אהבת אדם ובוז לאדם שנתמזגו באקספרסיביות וקריקטורות גם יחד. ומשהו בפסלים הללו גם הזכיר לי את פסלי החמר של הנשים היושבות והרוכנות, שיצרה הפסלת ומבקרת האמנות, לאה מג'רו-מינץ, בירושלים ובנווה-צדק, בטרם חלפה מעולמנו ופרחה מזיכרוננו.

אלא, שיותר מכל, אתגרו אותי פסליה של תמר איתן בכל הקשור ליחסים שבין הראש והגוף. וכשאני בא היום, במלאת 96 שנים לתמר איתן, להרהר בפשר יחסים אלה, אני כבר מצויד בשלושה קטלוגים של יצירתה (מהשנים 2011-2014) ובאלבום רטרוספקטיבי של עבודותיה (2009). עתה, מכריכת אלבומה ניבט אלי מין יצור בזלתי מוזר, דמוי תפוח אדמה אגסי, שבחלקו העליון שמוטים צמד שדיים שיבשו ואילו בחלקו התחתון, הרחב, נפער פה דמוי מערה. ראש או גוף? השניים גם יחד: שבבחינת ראש, השדיים כמוהם כצמד עיניים; ואילו בבחינת גוף, הפה כמוהו כוואגינה. והאפקט הכולל של פסל מרתק זה מ-1981 הוא של גוף אישה, שהזמן חולל בה שְׁמוֹת, אף נטע במבעה את צער הקיום ("פיה" כמקונן), וגופה הכביר כמַצְבָּה לפריון נשי שנגוז. ואף על פי כן, לא פסל תבוסה, כי אם יצירה עצמותית, התבוננותה הנועזת של אישה-אמנית בעצמה, בגופה, בחייה, כאשר היד-עין המפסלות הן גם המאשרות את כוח-החיים.

על "ונוס מווילנדורף" – צלמית האבן הזעירה בת ה-22,000 שנים – חשבתי ממבטי הראשון בפסלי הבזלת והשחם שיצרה תמר איתן בשנות השמונים: אותה ונוס פלאוליטית, הגוש הכדורי, שכולו בטן (רחם) אדירה ושדיים שופעות, נראה לי נוכח בשורש חלק ניכר מהפסלים הנ"ל. מאוחר יותר, משדפדפתי בקטלוג תערוכתה של איתן ב"משכנות שאננים", 2014, נוכחתי עד כמה סמוכות דמויות המיכל שלה, העשויות חמר, גם לאנתרופואידים, לגלוסקמאות, לכלי פולחן וכו' של הארכיאולוגיה המזרח-תיכונית הקדומה (וציינתי לעצמי, שכאן נוצר מפגש בין פסלי החמר של ה"אנתרופואידים", מעשה ידי נורה ונעמי ב-1995 לבין פסליה של תמר איתן). כך או כך, על תשתית ארכאיסטית זו "גידלה" הפסלת הוותיקה את יצוריה הטראגי-קומיים, בעצבה שורה בלתי נגמרת של "טיפוסים", מעין מצעד האיוולת האנושית.

אכן, בין אלת הפריון לבין מיכל הקבורה, במרחב שבין קטבי החיים והמוות, ממקמים עצמם פסלי פסליה של איתן, המוטמעים במבט המפוכח של האמנית לגבי "המצב האנושי", שעה שהיצורים הגרוטסקיים הם עצמם – אלה החפים מכל מדרג מעמדי, מנהיגים, גבירים ופשוטי עם - אינם מודעים למצבם הפתטי, ואף להפך, מלאים בהכרת עצמם ומכורים להבלי יומם. לכאורה, פסלים משעשעים; ובעצם, פסלים נוקבים.

ככל שאני מתבונן יותר בעבודותיה של הפסלת כן אני פוגש יותר בסוגיית הגוף והראש: רבות מדמויות החמר (כגון, "מצבות" מ-2011, ולבטח ה"אנתרופואידים" מ-2014) הן גופים כדוריים פחוסים, נעדרי גזרה ופרטים אנטומיים, שקדקודם נגוע בלבד בשמץ של מסמני ראש – בליטה קלה של אף, או בליטות קלות של עיניים, אולי חריץ-פֶּה. מנגד, רבות מדמויות החמר (כגון, "כנסת", או "סיסמאות", 2012) אינן אלא ראש נפוח הניצב על צמד "רגליים". משמע, גוף שהפך כולו ראש. אם כן, או גוף טוטאלי או ראש טוטאלי. הארצי כנגד הרוחני? לא. שהמשותף לשתי הקבוצות הללו הוא אובדן הגוף, גם כשגבר הגוף על הראש. כי כנגד אובדן הגוף וההיותות בהוויית ה"ראש" בלבד, עומדת התעמרותו האכזרית של הזמן בגוף, אותו גוף שהראש נבלע ואובד בו. ובעצם, פסליה של תמר איתן נראים לי יותר ויותר כיצירות הבאות חשבון (כמודע או שלא כמודע) עם אותה עוצמה פריונית אומניפוטנטית של "ונוס מווילנדורף": אותו מיכל פריון אדיר משחר התרבות נידון בידיה של תמר איתן לנבילה ובלות, שעה שפוטנציאל היופי של ונוס (הלא היא אפרודיטה, אלת היופי) מובס בידי הכיעור והפתטיות עד לחדלון של מיכלי הקבורה.

תמר איתן של השנים האחרונות מישירה מבט נועז אל הזיקנה, אל התבלות הגוף והקץ. ברם, בל נטעה: עם בת-צחוק אירוני על שפתיה, היא משלימה בפסליה עם תבוסת הגוף, אך מאשרת את ניצחון היצירה על המוות.

גדעון עפרת